

P. Hofstede de Groot en de mislukte verbetering van het psalmboek 1870 - 1879 (vervolg)*

De berijmingen van 1872 en 1873-1874 en de kwestie van de melodieën

J. Vrec

Twee verbeterde berijmingen leverde de commissie voor het psalmboek: één in 1872 en de tweede, in twee versies, in de beide volgende jaren. Hoewel de synode van 1870 had uitgesproken, dat "bovenal" de psalmwijzen verbeterd dienden te worden, werd dat doel nooit bereikt; de geraadpleegde musici kwamen niet verder dan enkele proeven. Vandaar dat het in deze paragraaf in de eerste plaats over de berijmingen zal gaan. Daarna volgen een aantal opmerkingen over de pogingen tot verbetering der melodieën.

Het rapport van 1870 noemde als regels voor een herziening van de berijming: de volgorde blijft behouden; enige uitlatingen, misschien (zelfs) van sommige gehele psalmen, kunnen nodig zijn; de maat blijft in de regel behouden; in de tekst wordt alleen het noodigste veranderd; het "Israëlitische" wordt niet altijd weggenomen, alleen het tegen-Christelijke en hetgeen door de tijdgenoten als onverstaanbaar of stuitend wordt ervaren, terwijl daarbij de verhevenheid, de eenvoud en het dieper gevoel der psalmen geen schade mag lijden. Het rapport van 1871 bracht in deze regels geen verandering.

Toen de commissie na de synode van 1871 noodgedwongen zelf het werk aanvatte, waren de Psalmen van Janssonius het voorbeeld, zeker toen Hofstede de Groot het voortouw nam. Ten Kate zou voor deze aldus gestempelde berijming de vervangende liederen leveren. Hij en de beide

Het eerste gedeelte van dit artikel verscheen in *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*, 1988, 185-234.

eerder genoemde mannen verzorgden in mei 1872 in drie dagen de cindredactie¹⁰⁰. Hoe zag hun creatie er uit?

Ik begin met de weggelaten psalmen. Bij Janssonius waren dat psalm 35, 45, 83, 109, 114, 129, 132 en 137. In zijn concept voor de organisten noemde De Groot: 45, 83 en 129. In de in 1872 afgeleverde Herziening waren het uiteindelijk geworden: 10, 35, 45, 83, 109, 129 en 132. Bij psalm 10 had de commissie aangetekend: "Wegens inhoud, berijming en zangwijze was van Psalm 10 niets te maken. In plaats er van is een ander oud-testamentisch lied opgenomen. Wijze Evang. Gez. 67". Het was een zes coupletten tellend lied naar Jeremia 14: 19-22, dat aldus begon:

Hebt G'uw volk geheel verstooten?
Wendt G'U van ons af, o Heer?
Mag de wonde nooit gesloten?
Druipt er nergens balsem meer?...

Als dichter van dit lied met de melodie van "Jesu, meines Lebens Leben" stond J.J.L. ten Kate vermeld. Dat was niet het geval bij het gedicht dat psalm 35 verving; bovendien ontbrak daar de verwijzing naar een melodie. Volgens de aantekening in het handschrift was de inhoud van psalm 35 "voor Christenen niet bruikbaar te maken", waarom hij nu vervangen was door een lied naar Jeremia 31: 31-35. Vanwege het scherpe contrast met de inhoud van de vervallen psalm - een schreeuw van een ellendige om hulp en recht tegen zijn vijanden - en voorts vanwege de wijze waarop de bekende tekst van Jeremia 31 vertolkt was, neem ik dit lied hier geheel over.

Nu ruischt de Godsstem heind' en veer:
"Een nieuw verbond", zoo roept de Heer.
"Ei ziet zijn blijde dagen naadren;
"Niet als het oud verbond der vaadren.
"Toen ik, met eigen sterke hand,
"Hen wegleidde' uit Egipteland.
"Neen, 't oud' is gansch voorbijgegaan,
"Een schooner vrijheidszon licht aan".

Nu klinkt het uit des Heeren mond:
"Dit is mijn lest en best verbond;
"Ik Zal in uw hart mijn wetten geven,
"Mijn wil wordt in uw ziel geschreven;
"De liefde wordt het hoogst gebod;
"Gij zijt mijn volk, ik ben uw God.

¹⁰⁰ Zie 1988, 188-189, 197, 201-202, 205.

"En nimmer scheurt en nooit veroudt
"Het snoer, dat ons vereenigd houdt.

"Dan leert niet d'een den ander meer,
"Noch smeekt zijn broeder: Ken den Heer!
"Want klein en groot zal luid mij roemen,
"Mij kennen, en mij Vader noemen.
"Ik werp de schuld, met smart beschreid,
"In d'afgrond der vergetelheid;
"En ieder, ieder, groot en klein,
"Zal drinken uit den heilsfontein".

Zoo spreekt de Heer, de God der trouw,
Die, eeuw op eeuw, aan 's hemels blaauw,
Bij dag de zonne licht en leven,
De nacht de maan heur glans doet geven,
Die 't woeden van d'ontroerde zee
En d'angst van 't harte brengt tot vreê.
Zoo klinkt des Allerhoogsten stem:
"Een nieuw verbond!" Verheerlijkt Hem!

Psalm 45 was zonder verder commentaar overgeslagen; alleen een halve blanco bladzijde wees op het ontbreken van een psalm. Nog sterker was het bij psalm 83: daar verwees zelfs geen blanco regel naar een mogelijke omissie. In het weer beter uitgevoerde derde cahier stond bij de overige weggelaten psalmen vermeld: "Psalm 109 verworpen", enz. Simpler kon het niet; een vervangende tekst werd nergens geboden. Psalm 114 en 137 had men - anders dan bij Janssonius - behouden. Bij de eerstgenoemde stond echter alleen aangetekend: "Psalm 114 kan blijven"; bij psalm 137 was ook de tekst opgenomen. Deze was in hoofdzaak gelijk aan die van de berijming van 1773, maar zonder de 'harde' coupletten 4 en 5.

Toen Bennink Janssonius in zijn schrijven van 18 juli 1872 stelde, dat zes psalmen waren terzijde gelegd en vervangen door oud-testamentische liederen, was dit dus in dubbel opzicht een onjuiste mededeling: het betrof hier zeven psalmen en slechts voor twee was een vervangende tekst geleverd. Het haastwerk dat aan de Herziening voorafging had ook in de handschriften sporen achtergelaten.¹⁰¹

Wat de overige wijzigingen die Hofstede de Groot in zijn conceptbrief aan de musici voorzag betreft - anders dan toen hij schreef was psalm 20 niet aangepast aan de melodie van psalm 65. Men had hier grotendeels gewoon de tekst van Janssonius gevolgd, ook waar deze in de laatste helft van zijn tweede couplet dichtte:

¹⁰¹ Zie 1988, 208v. en noot 59.

'k Weet nu, dat Vaderland en Koning
Geen heilgoed zal ontbreken;
Want God zal, uit zijn hemelwoning,
Ons sterken op ons smeken.

De berijming van de oorspronkelijke tekst (Psalm 20:7) was daarmee nogal vaderlands uitgevallen¹⁰².

Wel waren in de Herziening de tienregelige verzen van psalm 4 in tweeën gesplitst, zodat de door de toenmalige isometrische zangtrant langwijlige melodie daarvan vervangen kon (/moest) worden.

De splitsing was geschied in - alweer - navolging van Janssonius, waardoor tevens de 'harde' klanken van het lied verstomd waren. Immers, de Haagse predikant had uit de berijming van 1773 alleen de verzen 1a, 3b en 4 overgenomen en daar een lied getiteld "Troost in twijfelmocdigheid" in vier coupletten van gemaakt.

Zoals het rapport van 8 mei 1872 reeds aangaf, had de commissie inderdaad de splitsingen van Janssonius hersteld, maar dan niet door een herstel van diens knipwerk, maar door het aaneenplakken van deze knipsels tot verzen van de oorspronkelijke lengte. De achterliggende gedachte van Janssonius' Psalmen, inclusief de daarbijbehorende eclectische werkwijze, was dus behouden. Of daarmee ook het wezenlijke karakter der "oud-Israëlitische" psalmen behouden was gebleven, zoals Janssonius in zijn brief van 18 juli 1872 verklaarde, is maar zeer de vraag.

Wat bijvoorbeeld te denken van de veranderingen in psalm 22? Ook hier was Janssonius zelf voorgegaan. Diens bewerking - want anders kan men dit toch niet noemen - van de psalm naar de verzen 1-4, 8, 9, 10a, 11b, 12-16 van de berijming van 1773, door hem onder de titel "Jezus aan 't kruis" in de rubriek "Op Christelijke feestdagen" opgenomen, was met kleine wijzingen gevolgd. Aan het woord was thans "Gods Zoon... Aan 't hout geslagen". Déze, deze alleen, riep zijn "Mijn God! Mijn God! waarom verlaat Gij mij, En redt mij niet, terwijl ik zwoeg en strij'..." (n.b.: er volgde in de tekst geen ?-teken!); geen zou dat meer na Hem kunnen doen... . Het "brullend" klagen van 1773 was vervlakt; "bidt en weeklaagt Hij" heette het nu. Waar met de statenberijming ieder gemeentelid nog

¹⁰² Zie 1988, 204. Bij Janssonius was psalm 20, onder het opschrift "Voor den strijd", naar de op één na laatste rubriek - "Op bijzondere tijden en gelegenheden" - verschoven. De psalm stond nu tussen die "Op 's Konings verjaardag" (psalm 61) en enkele voor "In den oorlog" (delen van de psalmen 44, 59, 60, 108 en 80) in.

kon zingen "Maar ik, ik ben een worm, van elk vertreden, ...", kon nu alleen nog maar betuigd worden: "Maar Christus wordt van iedereen vertreden". De commissie had zelfs de tekst van Janssonius nog gekuist. In het vierde couplet van diens lied klonk het: "Al wie Hem ziet bespot Hem boos te moê; Men schudt den kop, men steekt de lip Hem toe". Dat laatste was nu geworden: "Men schudt het hoofd, men steekt de tong Hem toe". Men had zelfs de psalm nóg exclusiever gemaakt dan Janssonius. Had deze in zijn negende couplet (voor het dertiende van 1773): "Mijn lof, mijn hart word' aan U toegewijd / Omdat Gij dus den biddende bevrijdt", in het handschrift las men nu: "den Biddende".

Herdicht was ook, exact naar Janssonius, de Lofzang van Zacharias. Deze lofzang was nu zingbaar als Evangelisch Gezang 100, maar tegelijk was "de star in Jakob" ondergegaan. De in de brief van Janssonius eveneens genoemde nieuwe berijming van het Apostolicum kwam niet voor in het aanhangsel - "Lofzangen uit het Nieuwe Testament" - van diens Psalmen.

De commissie had nieuw werk geleverd, dat aldus luidde:

Ik geloof in God den Vader,
Wien 't Heelal als Schepper roemt,
En in Jezus, d' Eengeboorne,
Wien ons harte Koning noemt.
Van den Heiligen Geest ontvangen
En geboren uit een maagd,
Leed Hij, is gekruist, gestorven,
Ja, tot graf en hel verlaagd.
Hij verrees ten derde dage
En voer op naar 's hemels sfeer.
Aan Gods rechterhand gezeten,
Komt Hij eens ten oordeel weer.
In den Heiligen Geest geloof ik.
Ik geloof in ééne Kerk,
Heilig, algemeen en christlijk,
Door geloof en liefde sterk,
Waar de heiligen zich verbinden.
'k Neem de schuldvergeving aan,
'k Zal de dooden zien verrijzen
En in't eeuwig leven gaan.

De Avondzang was ook gewijzigd; de laatste regel klonk nu aldus: "In eeuwigheid zij U al d'eer". Daarmee was de "drieënig God" van het toneel verdwenen. Volgens Janssonius was dat een terugkeer naar de tijd voor 1773, maar beter had hij kunnen schrijven: dit in navolging van Hofstede de Groot.

Deze had immers in 1850 als "kleine verbetering" voorgesteld: "Volzalig

God! U zij al d'eer"¹⁰³.

De synoden van 1872 en 1873 reageerden op deze Herziening met een pendelbeweging. Eerst sloeg de slinger onder invloed van het rapport van de synodecommissie in 1872 uit naar links - een keur uit de Psalmen zou de vrome gedachten van Israëls dichters voor Christelijk gebruik dienen te bevatten -, en vervolgens sloeg hij, mede door de reactie van de psalmencommissie, in 1873 door naar rechts: een terugkeer naar het oorspronkelijk plan van 1870, met - zoals in de discussie, echter niet in het besluit, uitgesproken werd - behoud van alle psalmen. Het midden dat de psalmencommissie in haar Herziening had nagestreefd, was niet het punt waar de synode in 1873 uitkwam. Zo ontstond de Voorloopige Proeve, waarin wél alle psalmen voorkwamen¹⁰⁴.

Hoe waren die eerder verworpen psalmen nu in de Voorloopige Proeve opgenomen? Van psalm 10 leverde men alleen een klein gedeelte, namelijk de verzen 2, 4, 6, 9 van 1773 en dan ook nog gewijzigd. Dat was echter altijd nog meer dan Janssonius eerder in zijn Psalmen had: een zevenregelig lied, samengesteld uit de verzen 9a,b en 7c van 1773, getiteld "Voor Weezen". Bij psalm 35 tekende de commissie aan: "Van de dertien verzen konden maar twee blijven. Vers 5 is tot vers 1 gemaakt; vers 9a, 13 regel 5 en 6, en vers 1 regel 7 en 8 tot vers 2". Bij psalm 45 kon men lezen: "Van dit bruiloftslied, gedicht, toen Salomo Pharao's dochter huwde, kon niet veel worden behouden. Toch zijn vers 3b, vers 1b en 8b als vers 1, 2, 3 weergegeven; zij hebben zin voor de Gemeente, als zij daarbij aan haren Levensvorst denkt". Bij 83 werd opgemerkt: "Daar de woorden en de zangwijze onbruikbaar waren, is de gedachte van den Psalm in eene nieuwe berijming, voor Christenen geschikt, en in eene andere maat weergegeven". De commissie hield dus nog steeds rekening met het "bovenal" van zangwijzen! De aantekeningen bij de andere eerder uitgelaten psalmen laat ik nu maar, de hier vermelde zeggen genoeg. Alle psalmen waren "zoo goed het wilde gaan" behouden, had De Groot op 20 oktober 1873 bericht; maar zo érg best was dat toch blijkbaar ook weer niet gegaan...

Ik ontleende de bovenstaande informatie aan de reeks opmerkingen over de veranderingen in iedere afzonderlijke psalm, die in het inleidende woord van de Voorloopige Proeve voorkomt. Als gevolg van de haast waarmee de Herziening klaargemaakt was, ontbrak deze informatie toen.

¹⁰³ Zie 1988, 191, 195, 206, 209v. Datheen had: God Vader, zij lof,
eer en prijs;/Daartoe ook zijnen Zone wijs,/Des heiligen Geestes
goedigheid,/ Van nu tot in der eeuwigheid.

¹⁰⁴ Zie 1988, 210-215.

De synode(commissie) had zich moeten behelpen met een aantal losse opmerkingen in het rapport van 8 mei 1872 en Janssonius' brief van 18 juli. Nu stonden alle benodigde gegevens keurig in volgorde afgedrukt. Ik citeer daaruit nog één opmerking. Bij de "op onzen Heer Jezus Christus ... toegepaste" psalm 22 heette het nu: "De eerste persoon is vaak in den derden veranderd, om den Psalm door de gemeente te kunnen laten zingen". Alsof dat eerder niet gekund had... Aangevochtenen waren blijkbaar uitgestorven in de ogen van de commissie.

Een enkele keer werd ook een aantekening gemaakt over een taalkundig probleem. Soms hing dit probleem samen met de Hebreeuwse tekst, soms met de samenhang tussen berijming en melodie. De meeste opmerkingen betroffen echter weglatingen van hele of halve verzen uit de berijming van 1773. De kleinere veranderingen - alle vallend onder de algemene rubriek "het min welluidende weggenomen, het harde in gedachte of uitdrukking verzacht" - waren maar niet eens vermeld. Zo was dus het werk geworden van de commissie, die kort voordat zij deze Voorloopige Proeve in druk het licht deed zien betoogd had, dat zij zich gebonden achtte door de oorspronkelijke tekst en het Nieuwe Testament¹⁰⁵.

Hoe er in het algemeen op de Voorloopige Proeve gereageerd werd zagen we reeds in de vorige paragraaf. Veel beoordelaars van de Voorloopige Proeve wilden de commissie weer meer op het spoor van het synodebesluit van 1872 hebben. Hier wil ik nog twee afzonderlijke stemmen laten klinken: die van de predikant-dichter Alexander Lesturgeon uit Zweeloo, een boezemvriend van Bennink Janssonius¹⁰⁶, en die van de Groots vriend F.J.J.A. Junius.

Lesturgeon schreef op 25 april 1874 dat hij bij het nazien van de Voorloopige Proeve zich steeds had moeten inhouden om niet meer correcties aan te brengen. Hij had zijn best gedaan, maar hij wilde voor De Groot niet verzwijgen, "dat mij het behoud van den geheelen psalm-bundel niet wenschelijk voorkomt. Er is ook zelfs nu, nadat vooral Janssonius hem aan een scherpe critiek heeft onderworpen, zoo machtig veel in over gebleven, wat wij Christenen waarlijk niet in goeden gemoede nog zingen kunnen. Nog is er [niet] die oud-Israëlitische geest, die toch niet meer van onze dagen is, geheel uit weggenomen. Ik had

¹⁰⁵ Zie 1988, 206-210, 212 en Voorloopige Proeve, III-VII.

¹⁰⁶ Het meest recente boekje over A.L. Lesturgeon (1815-1878) en diens verhouding tot Bennink Janssonius is dat van H.J. Prakke, *Op de Roderwolder Helikon*, De pastorale kring 'Musis Sacrum' in het Drentse Roderwolde, Meppel 1987. Lesturgeon verzorgde ook het *Levensbericht van R. Bennink Janssonius*, in: *Levensber. M.N.L.*, 1873, 173-208.

liever een anthologie er uit verzameld gezien van die liederen, die 't meest met onze evangelische adspiraties strookten,... Als men ze aandachtig leest, hoeveel bombastische rijmclarij is er niet onder, waaraan men proeven en smaken kan, dat ze dateert uit de 18e eeuw, de eeuw der dichtlievende gezelschappen, bij wie ... 't waarlijk poëtische element slechts als iets accidenteels ... werd gerekend". Junius schreef onder andere: "Het grootste bezwaar tegen deze berijming vind ik in de niet genoegzame toepassing van het 3e beginsel. Aan God wordt toorn, wraakzucht, straf toegeschreven, de vriend van God juicht over den val der goddeloozen... Zou het niet beter zijn zoo ook dergelijke versen of regels werden weggelaten? en volgens beginsel 4 nog meer het harde weggenomen? De Commissie gelieve mij deze vragen niet ten kwade te duiden, zij zij consequent, ... De Commissie erfare Gods zegen bij de vervulling van hare moeilijke taak!".

Bij het horen van dergelijke stemmen kan men zich voorstellen, dat de commissie - die veel meer van zulke reacties, ook van meer radicale lieden, moet hebben ontvangen - niet alleen opnieuw in tijdnood kwam, maar ook zich te weer ging stellen. Vandaar haar uitlating, haast een uitroep, in de brief aan de synode van 1874, die voor in de Proeve stond afgedrukt: "De continuïteit van O. en N. Verbond moet toch blijven uitkomen. ..."107. Wat de grote lijnen betreft veranderde de commissie weinig in haar werk; ze had blijkbaar de grenzen van haar kunnen bereikt; de teneur van de Proeve is gelijk aan die van de Voorloopige Proeve. Het voornaamste verschil tussen de edities is wel dat in de Proeve alle psalmen van opschriften voorzien waren; bijvoorbeeld boven psalm 1: "Het lot der braven en der boozen". Verder was aan de Eenige gezangen een lied toegevoegd: een heel korte berijming van het Gebed des Heren, speciaal voor kinderen. Verder waren er nog enkele verzen van de berijming van 1773 weggelaten, maar voor het overige betroffen de veranderingen toch vooral kleine bijstellingen.

Hoe deze kleine bijstellingen eruitzagen, laat zich het beste demonstreren aan de hand van een aantal voorbeelden. Ik geef deze voorbeelden echter niet door vergelijking van de Proeve (P) met de Voorloopige Proeve (VP), maar in een totaaloverzicht van alle veranderingen in de berijming van 1773 (1773) die hier aan de orde zijn geweest: de "Kleine verbeteringen" van Hofstede de Groot (KV), de Psalmen van Bennink Janssonius (Ps), de Herziening van 1872 (H) en de beide Proeven.

¹⁰⁷ Zie 1988, 218. Zie voor de brieven van Lesturgeon en Junius: 1988, noot 83.

A.C. Honders heeft enige jaren geleden in een instructief artikel aandacht geschonken aan het werk van De Groot en Janssonius¹⁰⁸. Hij signaleerde en rubricerde een aantal veranderingen ten opzichte van de taal en de gedachten van de berijmers en bewerkers van de bundel van 1773. Bij het nu volgende overzicht gebruik ik het schema van Honders.

Als eerste signaleert Honders de ontwikkeling van een 'inclusieve' naar een meer 'exacte' taalbeleving. Het "zij" van de psalmen wordt "wij". Honders vraagt zich daarbij ook af: "Of zou het niet alleen een kwestie zijn van veranderd taalgevoel, maar zou ook een problematisch element in de verhouding van de christelijke gemeente tot het volk Israël (als het eigenlijke volk der Psalmen) een rol spelen?". Ik geef enkele voorbeelden:

Psalm 138:3.

1773 : Dan zingen zij in God verblijd...
KV : Komt zingen wij, in God verblijd...
Ps : Men zingt alom in God verblijd...
H : = Ps
VP/P : = KV

Psalm 145:3.

1773 : Zij zullen... juichen van al uw gerechtigheên
KV : Wij zullen...
Ps, H, VP en P = KV

Het blijkt nu dat het in het eerste voorbeeld niet alleen gaat om de overgang van "zij" naar "wij", maar ook om een 'verbetering', die het mogelijk maakte dat vers 3 afzonderlijk gezongen kon worden. Ook werd in het eerste voorbeeld in H Ps gevolgd, maar in VP en P (ontstaan na de dood van Janssonius) keerde men (De Groot?) naar de KV-versie terug. Als tweede registreert Honders veranderingen waar een retoucherende kant aan zit, "waardoor datgene wat aan de harde en vooral duistere zelfkant van het daagse leven ligt iets omhoog wordt getild om het in een algemener, verhevener, blijer licht te plaatsen". Bijvoorbeeld:

Psalm 25:7.

1773 :Hij ... zal mijn' voet /
Voeren uit der boozen netten.
KV : der zonde netten.
Ps, H, VP en P = KV

¹⁰⁸ A. C. Honders, Veranderingen in de liturgie. Voorstellen uit de tijd rond 1850, in: *Mededelingen van het Instituut voor liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit te Groningen*, 16 (1982), 12-25.

Psalm 73:12.

1773 : 'k Zal dan geduurig bij U zijn /
In al mijn nooden, angst en pijn
KV : In al mijn blijdschap, angst en pijn
Ps, H, VP en P = 1773

Psalm 33:11.

1773 : Weer steeds alle smart
KV : Heilig vreugd' en smart
Ps : Heilig vreugde en smart
H, VP en P = KV

De lijn die door Honders werd aangegeven blijkt te zijn doorgezet. Alleen in het voorbeeld uit psalm 73 keerde men in 't spoor van Janssonius blijvend naar 1773 terug.

Als derde constateert Honders een lijn die van beneden naar boven loopt. De hemel is meer dan de aarde, de nieuwe bedeling meer dan de oude, de christelijke gemeente meer dan Israël. "De psalmen", aldus Honders, "worden opgetild tot het hogere niveau - de evolutietheorie komt ook op gang - waar de christen verwijt en heiden en israeliet achter zich heeft gelaten."

Voorbeelden:

Psalm 31:17.

1773:Hij wil mij heil bereiden,
Mij in een vesting leiden.

KV :En naar den hemel leiden.

Ps: = 1773

H :En aan zijn hand mij leiden.

VP/P: = KV

Psalm 25:6.

1773:En zijn godgeheiligd zaad / Zal
't gezegend aardrijk erven.

KV : 't gezegend **Godsrijk** erven.

Ps, H, VP en P = 1773

Psalm 2:7.

1773:Die Sions Vorst erkennen voor hunn' Heer!

KV : Den Zoon van God

Ps : Zij die den Zoon

H/VP: = KV

P : Gods grooten Zoon

Psalm 116:11.

1773: Jeruzalem / gij hoort die blijde klanken

KV : Gemeente Gods! gij hoort

Ps, H, VP en P = KV

Psalm 65:1.

1773:De lofzang klimt uit Sions zaalen / Tot U met stil ontzag;

Daar zal men U o God betaalen

KV :De lofzang **klinkt** uit tempelzaalen

Ps :De lofzang klimt tot U naar boven, met stil en diep ontzag!

Wij zullen hier, o God! U loven

H: = Ps

VP/P = KV, maar met: Hier zal men U ...

Psalm 98:1.

1773: Nu heeft Hij zijn gerechtigheid
Voor 't heidendom ten toon gespreid.

KV : Voor 't wereldrond

Ps : Voor 't groot heelal

H : = Ps

VP/P = KV

Psalm 98:2.

1773 : Zijn trouw aan Isrel nooit gekrenkt

KV :aan 't menschdom

Ps en H = 1773

VP/P. = KV

Psalm 138:1.

1773 : 'k Zal U in 't midden van de goôn

KV : 'k Zal u en uwen grooten Zoon

Ps : 'k Zal U, die zetelt op uw troon

VP/P. = KV

De voorbeelden zouden nog te vermeerderen zijn, maar ik besluit met de laatste "verbeteringen" van De Groot, twee "kleine verbeteringen" in één vers:

Psalm 146:8.

1773 : Sions God geducht in magt

KV : Onze God

Ps, H, VP en P = KV

1773 : Sion zing uw' God ter eer

KV : Christen! zing

Ps : Vromen, zingt

H: Ps

VP/P. Al wat ademt, zing Gods eer

In alle voorbeelden is door het 'exacte' taalgebruik, maar meer nog door het wegdrukken van Sion en Israël, de heidenen en de goden, het perspectief geweldig ingekrompen. Alleen de gemeente van hier en nu, in eigen tempelzalen, in het eigen vaderland, blijft over, meer speciaal nog: de christen, de vrome. Wie durft er nog te zingen bij zo'n bijna individuele expressie? Kennelijk werd dat toch te benauwd gevonden en daarom kwam bij het laatste voorbeeld incens: Al wat ademt, zing Gods eer. Dat klonk heel universeel, maar de God die bezongen werd was niet meer de HERE, de bondsgod van Israël...

De gedachtenwereld en vooral de theologie die achter al deze

veranderingen schuil ging - ja, kan men hier nog wel van schuil gaan spreken? - is verwoord in de berijming van Jeremia 31 en in die van het Apostolicum. Het is een theologie, die spreekt van een lest én best verbond, van de liefde als het hoogste gebod en een Heer die men Vader noemt. Het is de godgeleerdheid die spreekt van een Kerk door geloof en liefde sterk, waar de heil'gen zich verbinden. Het is een theologie die de kenmerken draagt van de Groninger oftewel evangelische richting¹⁰⁹. Niet orthodox, maar ook niet modern: evangelisch was deze berijming. Als deze verbetering van het psalmboek niet mislukt, maar geslaagd was - geslaagd in die zin, dat ze door de Hervormde synode geaccepteerd was -, dan had er naast de twee bundels Evangelische Gezangen ook nog een Evangelisch Psalmboek bestaan, een psalmboek waarin de letter van de Schrift het afgelegd had tegen de tijdgeest. Het zou een herziene berijming zijn geweest in de - o, zeker - gelovige geest van Petrus Hofstede de Groot, want vooral zijn gedachten domineerden hier. Hoezeer De Groot in de commissie domineerde, zeker toen Janssonius was weggefallen, blijkt ook uit de laatste serie voorbeelden. Daarin is het opvallend, dat de tekst van de Voorloopige Proeve en de Proeve dikwijls, achter de door Janssonius en zijn Psalmen gestempelde Herziening, teruggaat op de lezing die De Groot in zijn Kleine Verbeteringen bood.

Over de pogingen tot verbetering van de melodieën kan ik korter zijn. Juist van deze zaak, die toch het voornaamste oogmerk was in het rapport en de besluiten van 1870 en die dat ook tot het einde toe - zie de brief van De Groot van 4 november 1878 - bleef, is het minste terecht gekomen.

De voornaamste oorzaak daarvan is wel geweest de knibbeligheid van de Hervormde synode, voor het eerst naar voren komend in de bezwaren van 1871. Terwijl de achtereenvolgende synoden steeds opnieuw de verbetering van de psalmwijzen als eerste doel aanwezen, hield men tegelijk de hand op de knip; de brief van de synodale commissie van 30 november 1874 is daar het meest sprekende voorbeeld van¹¹⁰.

De Groot had zijn plannen anders goed voor elkaar. Reeds in het rapport van 1870 wordt duidelijk, dat hij, geïnspireerd door het voorbeeld van Le Fèbre, aan het uitschrijven van een prijsvraag dacht, als middel ter verkrijging van betere melodieën. Dat de zaak in de loop van de jaren zeventig een andere, ongunstige wending nam, is zeker niet aan hem te wijten. De Groot streed in al die tijd voor wat in zijn ogen een goede zaak, een zaak van geestelijk belang, was: een psalmboek, dat volop gebruikt zou kunnen worden, ook in die gemeenten waar geen orgel was en een voorzanger de gemeentezang leidde. Wie de idealen, die de niet zo

¹⁰⁹ Vree, Gron. Godgeleerden, 330-342.

¹¹⁰ Zie voor de melodieën: 1988, 185, 187-189, 210-212, 215, 219-221, 225.

muzikaal geschoolde De Groot op dit punt koesterde, wil beoordelen, dient dit wel te bedenken. Het was voor de gemeente dat De Groot dit deed, voor die gemeente van zijn Heer, waar hij al bijna een halve eeuw zijn krachten voor had ingezet, die gemeente, die hij van heel dichtbij had leren kennen, ook door zijn arbeid in de zondagsscholen en bijbellezingen in de stad en - niet te vergeten - zijn bezoeken als schoolopziener aan de dorpen in de ommelanden. En die gemeente was toen, zoals Kist al aangaf in 1840, zeker op de dorpen beslist niet muzikaal ontwikkeld. Het mag in dit verband ook wel iets zeggen, dat volgens de rapporten ook afgescheidenen belangstelling toonden voor mogelijke nieuwe melodieën¹¹¹.

Illustratief zijn ook twee brieven die Hofstede de Groot in maart 1874 van de, vooral door zijn zendingsinspectie naar Nederlands Indië bekende, Wassenaarse predikant L.J. van Rhijn ontving. Ook deze had de Voorloopige Proeve ontvangen, maar hij richtte zijn aandacht vooral op de melodieën. Zijn brieven bevatten in feite maar één verzoek, één pleidooi: houdt het simpel! Zich beroepend op een ervaring van tientallen jaren, ook opgedaan als voorzanger voor matrozen, voor soldaten, en in allerlei vergaderingen, in het bijzonder op catechisaties, schreef deze zanglustige predikant: "Diensvolgens moeten onze koraal-melodiën zijn eenvoudig, zooveel mogelijk passende bij de woorden, bij de kerkbezoekers bekend en geliefd. De melodiën van Ps. 42, 84 en Gez.21 noem ik modellen". Een lijstje van 58 melodieën (in zijn volgende brief met nog vijf vermeerderd) leverde hij afzonderlijk bij. Hij schreef verder: "Wanneer de Commissie der revisie de thans onbruikbare psalmen naar deze 58 zangwijzen reviderde, zou geloof ik, het Godsverheerlijkend doel veel ligter bij onze gemeente worden bereikt".

¹¹¹ Zie voor de prijsvraag: 1988, 185, 187, 189, 208, 220, 222; dorps gemeenten: 197, 204; voor de toestand van de gemeentezang in het midden van de vorige eeuw: Luth, *Daer wert*, 279-325; voor de afgescheidenen en andere groepen: 187, 189, 201.

"Aan 58 zangwijzen heeft men ook bijna genoeg zou ik denken", zo was de mening van deze "landprediker" uit Wassenaar¹¹²

In dit licht bezien is het niet zo vreemd dat De Groot bij de verbetering der melodieën nogal rigoreus te werk wilde gaan. Ik herhaal nog eens wat hij in het rapport van 1870 stelde: "... in de zangwijzen [verandere men] alles wat niet goed of niet zeer goed is". En tot "die niet volkomen goed zijn" rekende hij blijkens zijn conceptbrief aan de organisten: "die in eene dorpsgemeente zonder orgel niet goed zingbaar zijn". Uit deze zelfde brief - de brief waarin we de practicus De Groot, zoekend naar geschikte oplossingen, een fraai aftelspelletje met psalmmelodieën zien spelen - blijkt echter ook, dat hij beslist geen muzikaal "broddelwerk" wilde leveren. Dat voor de vervanging van psalmwijzen scheppende krachten noodzakelijk waren, zag de hoogleraar zeer goed in. Hij legde wat dit betreft meer inzicht en belangstelling aan de dag dan de leden der synode, die, voorzover dat althans uit de stukken naar voren komt, nimmer inhoudelijk zijn ingegaan op hetgeen de psalmencommissie over de pogingen tot verbetering van de melodieën rapporteerde. De opvattingen die Hol, Worp en Klerk huldigden en de proeven die de beide eerstgenoemden leverden, waren in de synode geen onderwerp van gesprek. Janssonius had terecht geen hoge dunk van de muzikale interesse van het merendeel der afgevaardigden¹¹³.

¹¹² Zie voor L.J. van Rhijn (1812-1887), die sinds 1856 predikant te Wassenaar was: o.a. A.C.Honders, *Doen en Laten in Ernst en Vrede*, 's-Gravenhage 1963, 87-96.

¹¹³ Zie 1988, 188-189, 198, 204v.

Hoe de contacten tussen de psalmencommissie en haar muzikale adviseurs tot stand gekomen zijn en verder verliepen, heb ik niet kunnen nagaan. Het ligt voor de hand dat Hofstede de Groot Worp aangezocht heeft en Moll dat bij Hol deed. Hol werd in die jaren steeds meer een toonaangevende man in muzikaal Nederland, in het bijzonder ook in de Maatschappij tot bevordering der toonkunst, waarvan Moll hoofdbestuurslid was¹¹⁴.

Wat de commissie in haar rapporten doorgaf van het materiaal dat de adviseurs haar in de vorm van feiten, meningen en proeven in handen gaven, past wel in het beeld van die jaren zoals J.R. Luth dat ons getekend heeft. Ik wijs vooral op de bijdragen van Hol en Worp waar de commissie in mei 1872 over schreef. Hol leverde zijn bijdrage als bewijs "dat men de oude kerktoon niet behoeft ter zijde te schuiven, om vloeiende melodiën te verkrijgen". Het waren de gregoriaanse toonsoorten, buiten de kerk steeds meer in onbruik geraakt, die, mede door de zeker in de 19e eeuw gebruikelijke isometrische wijze van zingen, mocilijkheden opleverden. Dat Hol een bewerking van psalm 4 - een aeolische melodie - leverde, hangt misschien samen met een mededeling uit de kring der commissie, dat men van deze psalm de lange verzen wilde splitsen om zodoende een betere zangwijze te kunnen toepassen. De andere psalmen waar Hol zijn krachten op beproefd had waren 17 en 20, met respectievelijk een phrygische en een hypo-dorische melodie. Worps nieuwe melodieën betroffen de psalmen 18 - hypo-aeolisch - en 40 - hypo-dorisch; psalm 27, 93, 117 en 121, door hem in de ionische toonsoort overgebracht, waren respectievelijk: mixolydisch en (driemaal) hypo-mixolydisch.

¹¹⁴ Van Dokkum, *Honderd jaar*, m.n. 132v., 140, 184, 189-191, 211, 295.

Luth stelt na zijn onderzoek: "De conclusie die uit de genoemde gegevens, voor wat betreft de eerste helft van de 19e eeuw getrokken kan worden is, dat er ...voorkeur bestond voor de jonische en aeolische melodieën uit de psalmen met hun plagalen. Phrygisch en mixolydisch waren blijkbaar minder acceptabel. ... De overeenkomst van de jonische en aeolische modus met het toen gebruikelijke tonale systeem is de voor de hand liggende verklaring voor de geliefdheid van de melodieën die in deze modi waren geschreven". Luth wijst echter ook op uitzonderingen: "Zo is het opmerkelijk dat onder de psalmmelodieën die in de Evangelische Gezangen werden gebruikt 5 (hypo-)mixolydische en 4 phrygische zijn ..."¹¹⁵.

"Zelfveroordeelend is het oordeel, dat in vroegere en latere tijden niet slechts door predikanten, maar ook door musici van beroep over de psalmwijzen is geveld ... Alles een gevolg van onkunde aangaande den Gregoriaanschen zang", schreef in 1892 J.G.R. Acquoy, en hij verwees daarbij niet alleen naar de inhoud van het rapport dat Hofstede de Groot in 1870 uitbracht, maar ook naar de stukken der commissie, die de meningen en proeven van de drie organisten weergaven. Of inderdaad "alles" een gevolg van onkunde was, kan men betwijfelen. Het oordeel van de drie zal ook samengehangen hebben met hun persoonlijke smaak.

In diezelfde jaren was er ieder geval één musicus - een man waar zij soms ook wel mee samengewerkt hadden - die duidelijk een andere mening was toegedaan dan zij. Deze musicus, ook een organist, had reeds in 1852 geschreven: "als kerkstukken zijn zij [de psalmmelodieën], op weinige uitzonderingen na, zoo onnavolgbaar, dat zelfs geene compositie der latere grootste meesters het verlies van eene enkele zoude kunnen vergoeden". Die man, waarbij Acquoy trouwens zelf in de leer was geweest, was ... Bastiaans. Maar uitgerkend deze behoorde, waarschijnlijk vanwege het nog nauwelijks afgesloten conflict over de melodieën van de Vervolgbundel en misschien ook juist vanwege zijn uitgesproken positieve mening over de waarde der psalmmelodieën - zie wat Janssonius daarover aan Moll schreef -, niet tot de adviseurs der commissie.

De woorden die wij van Acquoy aanhaalden komen voor in een artikel, dat een nadere uitwerking biedt van een advies dat door hem aan de Hervormde synode van 1892 werd uitgebracht. Toen, ruim tien jaar na het sluiten van de boeken der door De Groot geleide herziening, kwam de kwestie van de melodieën opnieuw op de synodale agenda. Nu naar aanleiding van een adres waarin bepleit werd, dat deze melodieën weer in

¹¹⁵ Zie 1988, 201, 207, en vergelijk noot 50. Luth, *Daer wert*, 261-270, m.n. 267.

oude luister gespeeld en gezongen zouden worden¹¹⁶. Een nieuwe tijd brak aan: de tijd waarin we nu leven.

Besluit

Zonder P. Hofstede de Groot waren de Herziening van 1872, de Voorloopige Proeve van 1873 en de Proeve van 1874 nooit tot stand gekomen. Daarom is het merkwaardig dat beide laatstgenoemde stukken niet vermeld zijn in de door zijn kleinzoon opgestelde bibliografie van hem. Ook J.B.F. Heerspink, zijn biograaf, vermeldt ze niet; hij vermeldt slechts een deel van De Groots arbeid voor de herziening¹¹⁷. Vandaar dat deze studie in de eerste plaats kan dienen als een aanvulling op de biografie van Hofstede de Groot.

We zien hier De Groot van nabij. Zo moet hij meermalen bezig zijn geweest voor een zaak waar hij het nut van inzag: een geboren leider, onverzettelijk, soms impulsief handelend, op dat moment een solist, die bij anderen de indruk kan wekken te willen overheersen. De Groot komt hier ook naar voren als een onverbeterlijke idealist. Wat hij in zijn eigen rapport kon vermelden over de gang van zaken rond het psalmboek op de synoden van de jaren zestig, wat hij bovendien wist van de jaren splende affaire van de Vervolgbundel ... dat alles had hem moeten waarschuwen. Maar het in zijn ogen zo zinvolle jaar 1873 lokte en De Groot hield nu eenmaal van jubilea... Misschien speelde bij hem ook de gedachte mee, dat dit werk de kroon kon worden op 50 jaar arbeid in de theologie: zijn afscheidsgeschenk aan de vaderlandse gemeenten bij zijn emeritaat in 1872. En toen de jaren verstreken zonder dat het doel bereikt werd, ging de steeds ouder wordende emeritushoogleraar toch door, tot het bittere einde: het moment dat hij zijn verzuim, het verzwegen deficit, moest opbiechten. En toen nóg zag hij in de toekomst een belofte gloren voor de geestelijke én de geldelijke belangen der

¹¹⁶ J.G.R. Acquoy, De psalmwijzen der Nederlandsche Hervormde Kerk en hare herziening, in: *ANedK IV* (1893), 1-84, m.n. 17, 43, 57. Het citaat van Bastiaans is overgenomen uit: Luth, *Daer Wert*, 389 (komt - verkort- ook voor bij Acquoy, 43). Zie voor Acquoy als leerling van Bastiaans en voor de contacten van laatstgenoemde met m.n. Klerk: *Ten Bokum*, Bastiaans, 20, 106, 110, 112v., 352.

¹¹⁷ C. Hofstede de Groot, Lijst der werken, redevoeringen, verhandelingen enz. van Prof. Dr. P. Hofstede de Groot, in: *Levensber. M.N.L.*, 1887, 296-318. m.n. 317; Heerspink, *Hofstede de Groot*, 182-185, vgl. 335-338.

Hervormde kerk.

Dat laatste belang had hij meteen al in 1870 ter sprake gebracht en daarna verschillende malen herhaald, ook toen vele anderen er niet meer in geloofden. Was het alleen maar om belangstelling voor de zaak te wekken dat De Groot dit argument naar voren bracht? Ik meen van niet. De Groot kon niet alleen wijzen op de baten die de Vervolgbundel afwierp, maar ook had hij zelf zijn sporen ruimschoots verdiend op het gebied van geldwerving voor allerlei goede doelen. Meerdere keren had hij daarbij het mes aan twee kanten laten snijden: zowel ideëel als financieel. Alleen dit keer kon hij zijn plannen niet (meer) volbrengen. Er schuilt dan ook iets tragisch in de laatste brief van Hofstede de Groot over de zaak van het psalmboek.

Geruime tijd voordat dit moment bereikt werd had Moll zich teruggetrokken. Daarbij kunnen naast drukte en een minder goede gezondheidstoestand andere factoren een rol gespeeld hebben. Ik vermoed dit althans. Misschien heeft Moll al vrij spoedig ingezien dat het werk der commissie tot mislukken gedoemd was en bovendien kan ik mij indenken dat hij zich aan de manier van optreden van zijn collega gestoten heeft. Het ontbreken van verdere brieven van De Groot na die van 4 januari 1872 in het archief van Moll kan in die richting wijzen. Hoe dit ook zij, Molls bijdrage aan de herziening van het psalmboek is, zeker in vergelijking met die van De Groot, gering geweest¹¹⁸.

Het waren Francken en Ten Kate die De Groot ook in later jaren trouw bleven. Bij Francken staat de mede door hem verzorgde Proeve dan ook terecht in zijn bibliografie vermeld, zij het op verkeerde wijze¹¹⁹.

¹¹⁸ M.i. wordt deze bijdrage overschat door diens kleinzoon W. Moll in zijn artikel Willem Moll als hoogleeraar te Amsterdam (1846-1879); *NedAK* XXXII (1941), 1-27, 87-113, m.n. 94.

¹¹⁹ De Proeve staat vermeld met het jaartal (1873) van de *Voorloopige Proeve*, die zelf niet opgenomen is; *BWPGN* III, 112.

In de uitgebreide bibliografie die bij het door E. Laurillard verzorgde Levensbericht van Ten Kate opgenomen is, ontbreken de Proeven. In zijn levensbeschrijving zwijgt Laurillard, die toch zelf in 1874 bij het werk voor de herziening betrokken was, eveneens daarover¹²⁰. Zodoende kon hij ook geen verband leggen tussen Ten Kates arbeid voor de herziening en diens werk *De Psalmen*, dat van 1872-1874 verscheen. Ten Kate gaf dit verband zelf ook niet aan, want hij voorzag zijn in prachtuitgave verschijnend werk niet van een voorrede, maar nam in plaats daarvan een aantal getuigenissen over de waarde van de Psalmen op. Luther, Calvin, Herder, Da Costa, enz. werden, soms vrij uitvoerig, door hem geciteerd als inleiding op zijn niet door strofen gebonden vrije vertaling van het psalter. Toen Hofstede de Groot in 1875 het werk van Ten Kate besprak, legde hij, hoewel zijdelings, dit verband wel. Deze Psalmen, zo stelde De Groot, zijn "geene verbetering van de berijming van 1773 of van enige andere", geen boek om in de kerk uit te zingen, of het zou in de vorm van een cantate moeten gebeuren. Toen Ten Kate in 1879 een tweede, goedkope druk van zijn werk uitgaf, vulde hij de reeks getuigenissen met twee aan: één van Delitzsch en de andere van De Groot. Het was een uittreksel uit diens recensie, maar de verwijzing naar de verbetering van 1773 was daarin niet opgenomen.¹²¹

¹²⁰ E. Laurillard, Levensbericht van Jan Jacob Lodewijk ten Kate, in: *Levensber. M.N.L.*, 1890, 111-125 (bibliografie op 126-144). Ook in *BWPGN* komt geen vermelding voor.

¹²¹ *De Psalmen*, Amsterdam 1874, I-XVI; ² 1879, XX-XXIV. P de Groot, Israëls Psalmen in Nederlandsche poëzie, in: *De Tijdspiegel*, 1875, m.n. 205.

P. Hofstede de Groot en de mislukte verbetering van het psalmboek, zo heb ik deze studie betiteld. Mislukt betekent in dit geval tevens: vergeten. Van deze verbetering geldt bijna letterlijk wat de 'oude berijming' van 1773 de gemeente liet zingen: "Men kent en vindt haar standplaats zelfs niet meer" (psalm 103:8). De exemplaren van de Voorloopige Proeve en de Proeve zijn schaars, de vermeldingen daarvan in de literatuur evenzo. Dat zal niemand hinderen, zeker de gemeente niet, die zo goed én zo kwaad als het ging uit het psalmboek van 1773 bleef zingen, de overgang naar de ritmische zangwijze meemaakte, om tenslotte, bijna een eeuw later, een nieuwe berijming te mogen ontvangen. Wie datgene wat Hofstede de Groot en de zijnen in de jaren zeventig van de vorige eeuw wrochten vergelijkt met de bundel die hij thans in handen heeft, kan alleen maar dankbaar zijn en ... zingen. Vooral dat laatste, want daar ging het tenslotte ook De Groot om. En daarmee zou dan mijn tweede doel bereikt zijn.

Dr. J. Vree, M. Dotingalaan 112, 1381 GE Weesp.
Docent Nederlandse Kerkgeschiedenis Vrije Universiteit te Amsterdam.

Zusammenfassung

In den Jahren 1870-1879 hat sich der damals als Wortführer der sogenannten Groninger Richtung bekannte Theologieprofessor P. Hofstede de Groot (1802-1886) für eine "Verbesserung" des niederländischen Reimpsalters vom Jahre 1773 eingesetzt.

Sein Versuch scheiterte jedoch, weil sich die Mitglieder der Synode der Hervormde Kerk (Reformierten Kirche) nicht einigen konnten über die Frage welcher Art eine solche Verbesserung sein sollte. Sollte zum Beispiel der Text des Reimpsalters mehr oder weniger radikal revidiert werden, oder sollte eine Anthologie von nicht anstößigen, "christlichen" Psalmen zusammengestellt werden? Hinzu kam, dass die Synode zu wenig Geld zur Verfügung stellte, wodurch eine von Tonkünstler hergestellte Verbesserung der Melodien (was doch ursprünglich das Hauptziel des Unternehmens war!) praktisch unrealisierbar wurde.

Die Geschichte der Verbesserungsarbeit macht klar welche Ansichten über die Theologie des Alten Testaments, besonders der Psalmen, im Kreis der damaligen Kirchenführer und Theologen vorherrschten. Zugleich zeigt sich, dass viele, auch damals führende Tonkünstler, die Melodien des Genfer Psalters geringschätzten.

Im ersten Teil dieser Studie (*Jaarboek* 1988, S.185-234) werden sowohl die Arbeit des mit der Verbesserung beauftragten Ausschusses als auch die Reaktionen der Synoden in den Jahren 1870-1879 beschrieben. Ausserdem wird der theologische und der kirchliche Hintergrund der Mitglieder des Ausschusses erläutert. Mitglieder des Ausschusses waren neben de Groot: der musikalisch sehr interessierte Kirchenhistoriker Professor W. Moll, der als Hymnologe bekannt gewordene Schüler de Groots R. Bennink Janssonius, der Dichter J.J.L. ten Kate und W. Francken Az. Die drei Letztgenannten waren Pfarrer. Fachmusiker fehlten in diesem Kreis. Dem Wunsche des Ausschusses zuwider waren die Tonkünstler R. Hol, J.Worp und J.A. Klerk nur als Berater an dem Unternehmen beteiligt.

Im zweiten Teil wird der Inhalt der drei vom Ausschusz hergestellten Reimproben (1872, 1873-1874) untersucht. Es zeigt sich, dass darin die Gedankenwelt der sogenannten "Evangelischen" Vermittlungstheologie der Groninger Richtung dominiert. Schliesslich wird die Geschichte dieser Verbesserung in die Biographie und die Bibliographie Hofstede de Groots und seiner Mitarbeiter eingegliedert.